

ANDREJ KMEŤ V SPOMIENKACH – K VYTVÁRANIU OBRAZU KULTÚRNEHO HRDINU

HANA HLÔŠKOVÁ, Bratislava

V roku 2001 sme si pripomenali 160. výročie narodenia Andreja Kmeťa (1841 – 1908), katolíckeho kňaza, ktorý sa však do dejín kultúry a vedy Slovenska zapísal predovšetkým ako botanik, archeológ, mineralóg, etnograf a organizátor vedeckého života – bol vedúcou osobnosťou pri založení Slovenského národného múzea. Kmeť bol takou výnimočnou osobnosťou, že čoskoro po jeho smrti vyšla prvá práca, sumarizujúca jeho rozsiahle zberateľské a vedecké dielo (Medvecký, K. A., 1913). Bibliografia prác Andreja Kmeťa je rozsiahla (Lepišová, A., 1981) a do dnešných dní vyšlo tiež viacero samostatných publikácií, hodnotiacich jeho osobnosť a dielo v politickom a spoločenskom kontexte doby (Medvecký, K. A., 1924, Janšák, Š., 1941, Kuka, P., 1963, Jasenák, L., 1993) a množstvo parciálnych štúdií. Ostatným pokusom o komplexný pohľad na jeho dielo z pohľadu korešpondencie sú práce K. Hincovej (Hincová, K., 1999, 2000).

Osobnostný a vedecký prínos A. Kmeťa k poznaniu historickej pamäti konkrétneho regiónu (Hont) som zhodnotila v samostatnej štúdii (Hlôšková, H., 1993). V práci som sa zamerala na problém funkcie povesti v diele A. Kmeťa a charakterizovala som východiská jeho záujmu o slovesné tradície, metódu práce a ním zaznamenaný a publikovaný povestový materiál som klasifikovala z pohľadu folkloristiky. A. Kmeť podriaďoval zaznamenávanie ústnej historickej tradície cieľom historického a archeologického výskumu. Pracoval tak v duchu dobového chápania ústnej slovesnosti ako plnohodnotného historického prameňa, čo platilo predovšetkým v období kryštalizácie vlastivedných vedeckých disciplín a bolo spôsobené okrem iného i nedostatkom iných historických prameňov. Folklorne pramene považoval Andrej Kmeť za komplementárne k historickým prameňom.

Profesia kňaza umožňovala A. Kmeťovi každodenný bezprostredný kontakt so spoluobyvateľmi a počas svojho dlhoročného pôsobenia v regióne Hont a Tekov vlastne konal stacionárny výskum (Hlôšková, H., 1993, 80-83). Z hľadiska folkloristiky sú veľmi cenné tiež pasportizačné údaje, z ktorých sa dozvedáme o okolnostiach výskumu, o sociálnom zázemí jeho dedinských spolupracovníkov, o životnosti historických a lokálnych tém v ústnom podaní a pod. Počas inten-

zívnej a dlhodobej spolupráce s občanmi Hontu a Tekova si vybudoval sieť zanietených spolupracovníkov, prostredníctvom ktorých pôsobil i na širšie spoločenstvo aj ako národno-osvetový pracovník. Zaznamenaný povest'ový materiál z excerpacie Kmeťovho diela dovolil konštatovať, že povest' chápal ako folklórny fakt, ktorý však jemu slúžil ako prostriedok historického a archeologického bádania. Zaznamenávanie povest'ových textov mu nebolo cieľom, ale prostriedkom – skrátka, pristupoval k nim nie z pozície folkloristu, ale ako historik, archeológ a etymológ.

Pri štúdiu materiálov k uvedenej práci som zároveň zistila, že o A. Kmeťovi boli publikované spomienky jeho blízkych a spolupracovníkov. Priebežne som začala zhromažďovať i texty rôznej žánrovej podoby, ktoré formou spomínania približovali jeho výnimočnú osobnosť. Tento zaujímavý materiál svedčí o skutočnosti, že Andrej Kmeť sa do pamäti svojich súčasníkov vryl ako svojská a výnimočná osobnosť, ale pamäť na jeho účinkovanie sa odovzdáva i do ďalších generácií. Ako ukázal doteraz zhromaždený korpus textov, Andrej Kmeť sa stal postavou – hrdinom, okolo ktorého sa vytvoril a trauje cyklus naratívov.

Cieľom príspevku je charakterizovať tieto naratívy a poukázať na proces vytvárania obrazu hrdinu v závislosti od cieľa a tvorcu naratívu.

Samozrejme, obraz všestranného pôsobenia Andreja Kmeťa v dobovom kontexte podávajú faktograficky podložené vedecké články, z textologického a folkloristického hľadiska sú však zaujímavé práve naratívy, v ktorých sa osobnosť a pôsobenie A. Kmeťa reflektuje prostredníctvom príbehov vo vykryštalizovanej či zárodočnej podobe. Sú výrazom kolektívnej historickej pamäti konkrétneho spoločenstva, v ktorej sa reflektuje vo viacerých časových vrstvách.

Okrem „oficiálnej“ roviny, širenej prostredníctvom historiografie a beletrie, sa obraz Andreja Kmeťa uchováva aj v kolektívnej neoficiálnej pamäti. Súčasťou „oficiálnej“ vrstvy obrazu A. Kmeťa sú tiež jeho sochy v Banskej Štiavnici, v Bratislave a v Martine, pamätné tabule v rodnej Bzenici, Prencove a v Senohrade. Jeho menom je pomenované Múzeum A. Kmeťa v Martine a zborník Kmetianum. Reťazec komemorácií sa chronologicky začína publikovanými nekrológmi. „Oficiálny“ obraz pomáhajú dotvárať tiež expozície v rodnej Bzenici a na fare v Prencove, ako aj príležitostné výročné oslavy a podujatia, konané na jeho počesť.

Neoficiálnu zložku obrazu A. Kmeťa v kolektívnej pamäti Slovákov predstavujú texty rôznej žánrovej podoby – od zmienok po spomienkové rozprávania a rozprávania zo života. Viaceré texty boli doteraz publikované, no mnohé tiež kolovali v ústnej tradícii a sú zaznamenané ako súčasť archivovaných prepisov folkloristických terénnych výskumov.

Predmetom môjho záujmu je korpus textov, ktoré som zhromaždila excerpciou dokumentačných fondov Ústavu etnológie SAV a Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV. Nerobila som k tejto téme cielený folkloristický terénny výskum. Texty boli prevažne zaznamenané ako súčasť výskumov aktuálneho

rozprávačského repertoáru a podávajú tak relatívne reálny, výskumníkmi tematicky neevokovaný obraz skladby rozprávačského repertoáru.

V priebehu roku 1999 som pripravila pod hlavičkou Slovenskej národopisnej spoločnosti anketu o ústnych historických tradíciách. Anketu publikoval ako svoju prílohu Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti, neskôr aj dvojtyždenník Národná osveta. Zhromaždilo sa 48 vyplnených a niekedy i podstatne doplnených ankiet. V otázke o tom, či sa v lokalite spomínajú niektoré významné osobnosti (rodáci alebo činitelia, ktorí tam pôsobili či boli známi v širšom regionálnom rámci), sa ani v jednom prípade neobjavilo meno A. Kmeťa. Dokonca ani v lokalitách Hodruša a Banský Studenec, čo však vôbec nemusí znamenať, že povedomie o jeho pôsobení v regióne nie je v kolektívnej pamäti. Svedčí to však prinajmenšom o skutočnosti, že spomienky na pôsobenie A. Kmeťa sa nevykryštalizovali do takého výrazného cyklu, ktorý by sa tradoval mnohými nositeľmi cez generácie. Svedčí to aj o skutočnosti, že ak aj v rozprávačskom repertoári takéto látky fungujú, nepatria k tým, ktoré by boli súčasťou manifestného rozprávačského repertoáru uvedených lokalít.

História štúdia problematiky hrdinu v ústnych prozaických žánroch má v slovenskej folkloristike dlhoročnú, i keď nie kontinuálnu, tradíciu. Postave kráľa Mateja Korvína a jeho polysémantickému a polyžánrovému obrazu vo folklóre s presahmi do dobovej dvorskej ústnej a písanej tradície sa venoval Ján Komorovský (Komorovský, J.). Práce Andreja Melicherčíka a neskôr i Viery Gašparíkovej o zbojníckej tradícii sledovali tento povestový cyklus ako špecifický obraz hrdinu – reprezentanta ľudových vrstiev (Melicherčík, A., Gašparíková, V.). Prostredníctvom folklórnej biografie a vykreslenia osudu hrdinu – zbojníka vyjadrovali príslušníci nižších – ľudových vrstiev svoje protipanské odbojné postoje. A. Melicherčík konštatoval, že obraz zbojníka sa v slovenskom prozaickom folklóre formoval na podloží staršieho obrazu rozprávkového hrdinu Popolvára a špecifickosť zbojníckeho cyklu spočívala v zmene cieľov, na ktoré zbojník užíva zázračnú silu a prostriedky. Tieto postavy sa zároveň stali súčasťou „národného panteónu“.

Historik Peter Macho sa o národnoemancipačnom zápase v 19. storočí na Slovensku vyjadruje aj ako o období „hľadania národného hrdinu“ a uvádza, že „...v 19. storočí slovenská inteligencia pociťovala deficit heroizmu, preto siahala po osobnostiach stredovekých dejín. Ich literárnym stvárnením chcela poskytnúť nielen príťažlivé vzory, ale aj historicky zlegitímniť samu podstatu národnoemancipačného zápasu“ (Macho, P., 2001, 302). Význam Kmeťovej osobnosti pre kultúrne dejiny Slovenska a ako vzor hodný nasledovania slovenskými vzdelancami podčiarkol jeho spolupracovník a priateľ F. R. Osvald, keď už v máji – štyri mesiace po Kmeťovej smrti prostredníctvom časopisov formuloval výzvu tohto znenia: „Sú mužovia, u ktorých hodnota osobnosti, dosah prekonanej práce neobjaví sa tak v ich živote, až keď zavre sa nad nimi hrob, vtedy spozná spoločnosť, národ, svet, čím im boli, čo v nich utratili...“

Ďalším typom konkrétneho, neanonymného hrdinu sú historicky mladšie osobnosti – vzdelanci či politickí vodcovia alebo prosto osobnosti, ktoré ich okolie považovalo za výnimočné (Mária Terézia, Jozef II., J. M. Hurban, M. R. Štefánik, Žiga z Banskej Bystrice, Ragan z Brezovej a i.). Z uvedených sa podrobnejšie postave J. M. Hurbana v ústnej tradícii venoval J. Michálek (Michálek, J., 1969), obraz M. R. Štefánika systematicky spracúva Z. Vanovičová (Vanovičová, Z., 1991, 1996), ktorá charakterizovala i žánrové podoby obrazu Ragana z Brezovej (Vanovičová, Z., 1976). Tieto práce poskytujú dostatok teoretickej inšpirácie. Ponúkajú tiež možnosť prostredníctvom charakteristiky ďalšieho z cyklov naratívov o hrdinovi formulovať či potvrdiť princípy legendizácie osobnosti a definovať tiež špecifické črty konkrétneho cyklu. Význam cyklizácie, ako charakteristický proces kumulovania epizodických podaní okolo jednej kľúčovej postavy, zdôrazňuje Z. Vanovičová v súvislosti s mýtizačným modelovaním predstáv, tém a hrdinských typov (Vanovičová, Z., 1993, 46). Ako autorka poznamenáva, obraz postavy – hrdinu sa môže vytvárať prostredníctvom viacerých žánrov ako špecifický cyklus, v ktorom jednotlivé žánre pulzujú či krížia sa (tamže). Vychádzajúc z vymedzenia, ktoré formulovala T. V. Popovová o *biografii* ako o osobitnom type univerzálneho žánra, jeho naratívne podoby predstavujú podľa Z. Vanovičovej rôzne žánrové formy (hagiografia, biografia, spomienkové rozprávanie, rozprávanie zo života, humoristické rozprávanie, legenda, memorátové epizódy, poverové rozprávania a i.) (Vanovičová, Z., 1993, pozn. 5, 6). V cykloch naratívov o jednotlivých konkrétnych osobnostiach sa môžu uplatniť rôzne žánrové formy, a nezriedka aj ich kombinácie či jasne nevykryštalizované formy. Motivická schéma *biografií* historických osobností korešponduje s komplexom motívov v rozprávaniach zo života, ktoré podrobne charakterizovala G. Kiliánová (Kiliánová, G., 1992), no „na rozdiel od rozprávania zo života, ktoré len výnimočne prechádza za hranicu historickej roviny, heroický folklórny cyklus, živý rovnako reálnou skutočnosťou ako fámami a fantáziou, dostáva sa do roviny mýtizácie“ (Vanovičová, Z., 1993: 55, pozn. 13).

Životnosť naratívov o postave Andreja Kmeťa bola a je podmienená špecifickými podmienkami a funkciami. Rozprávania môžu byť:

a) súčasťou individuálnych spomienok obyvateľov regiónu, ktorých životné osudy sa nejakým spôsobom „križovali“ s pôsobením A. Kmeťa podávané formou rozprávania zo života,

b) súčasťou naratívov tradovaných v ďalších generáciách formou spomienkového rozprávania,

c) aktualizáciami starších vrstiev regionálnych látok (Spiace vojsko v hore), ktoré vyvoláva opakovateľnosť životných situácií a spúšťacím mechanizmom môžu byť aj oficiálne komemorácie.

Na porovnanie komplexu motívov tvoriacich naratívny obraz života a pôsobenia A. Kmeťa, možno vychádzať z Kmeťovej autobiografie, ktorú, ako sám uvádza, dokončil 8. apríla 1895 (Medvecký, K. A., 1924, 11-39). Môj príspevok si však nekladie tento cieľ, i keď analýza textu by poskytla obraz o tých obdobiach,

osobnostiach a témach, ktorým sám Kmeť vo svojej životnej histórii pripisuje význam a tematizuje ich do naratívu. Predmetom môjho záujmu je vytváranie heteroobrazu – teda interpretácie životnej histórie Andreja Kmeťa, ako kultúrneho hrdinu v spomenutých dvoch rovinách – „oficiálnej“ a „ľudovej“. Andrej Kmeť je v oboch rovinách historickej pamäti individualizovaným hrdinom – konkrétnou osobnosťou. Vykreslenie jeho osobnosti nenapĺňa vzorovú rolu, ktorej by chýbala akákoľvek individualizácia (Holý, L., 1991, 73-78).

I. Andrej Kmeť – vytváranie obrazu kultúrneho hrdinu

Už v prvej publikácii o Andrejovi Kmeťovi z roku 1913 sú publikované spomienky naňho, a to z pera členov jeho rodiny, priateľov, kolegov i spolupracovníkov: od bratranca F. Kabinu a synovca V. Rafaela, spolužiaka z ostrihomského seminára P. Prihodu, od botanika V. Vraného i priateľa J. Izáka (Medvecký, K. A., 1913). Spomienky sa sústreďujú predovšetkým na vykreslenie profesionálnych záujmov A. Kmeťa alebo na okolnosti, ktoré tieto jeho záujmy vyvolali a formovali. Hovoria o kontaktoch a spolupráci na rovnakom poli záujmu – napr. o botaniku. Individuálne osobnostné črty obsahujú spomienky jeho blízkych príbuzných, ktoré sa však tiež odvíjajú od profesionálneho pôsobenia A. Kmeťa a akoby vysvetľovali jeho aktivity, motivujú ich od povahového založenia a príhod či záujmov v detstve – akejsi predurčenosti na neskoršie poslanie.

Špecifickou skupinou textov, ktoré vytvárajú obraz osobnosti A. Kmeťa, sú príležitostné texty, určené na špeciálne príležitosti, z čoho vyplýva aj ich tematické zameranie a textové stvárnenie. Takými sú prednáška K. A. Medveckého a reč Š. Krčméryho, prednesené na slávnosti A. Kmeťa v Banskej Štiavnici v roku 1925 či prednáška Š. Janšáka na Valnom zhromaždení MSS v roku 1941. Prednáška K. A. Medveckého bola zameraná na význam a miesto Andreja Kmeťa v kultúrnych dejinách Slovákov a pod týmto názvom bola aj v Slovenských pohľadoch publikovaná (Medvecký, K. A., 1925). Autor načrtáva vývoj kultúry na území Slovenska, zdôrazňujúc etnický a konfesijný princíp. Záver svojej reči venuje K. A. Medvecký kultúrnemu milieiu Banskej Štiavnice a pôsobeniu A. Kmeťa v jej regióne:

Ale najviac vplýval na Štiavnicu náš nezapomenuteľný Andrej Kmeť, rodák z neďalekej Bzenice. Jasný maják vedy, aký udržoval neunavnný Kmeť na svojej chudobnej preňčovskej fare, neraz zatemnil pred svetom kahance profesorov štiavnickej akademie. Svojou nevyrovnateľnou monografiou Veleba Sitna a ostatnými archeologickými, miestopisnými, prírodopisnými štúdiami preslávil Štiavnicu a celý široký kraj podsitnianský, ku ktorému tak úzko priľnul a ktorý on svojimi nedocenenými vykopávkami zvečnil. Ináč len mimochodom pripomínam tú zlatú dobu slovenskej Štiavnice, keď sa tu v húfoch schádzala akademická mládež slovenská, keď sa tu hrdo hrávali slovenské divadlá, keď si tu boдрá slovenská mládež s palicou i revolverom, teda s nasadením vlastného života, zaslala a hlučné pouličné boje viedla proti odporcom za sväté práva slovenčiny a keď sa potom hrdo a voľne ozývali ulicami Štiavnice i dolinami okolia krásne.

štvorhlasné slovenské spevy. Šovinizmus pozdejších liet umlčal, udusil rodné zvuky i v Štiavici, jej krásna slovenská mládež rozišla sa širým svetom, „hnaná žitia nevôľou“. Slovenské svetlá pomaly vyhášali v Štiavici, keď sa pominuli dobrí strážni genovia pod Sitnom. Ale keď svitla naša vytúžená slovenská sloboda, ako božie slniečko zpod Sitna a keď sa vyrojili podľa povesti ľudu Kmeťom v úkryte brál sitnianskych chovaní slovenskí vojaci, aby prinavrátili Slovensko Slovákom, tu stará povesť sdrúžila sa s novou pravdou, že nebolo by bývalo v Štiavici a jej širokom okolí, ba na celom Slovensku na čo nadviazať novú mnohosnubnú epochu Slovenska, nebyť Andreja Kmeťa a jeho svetlej družiny. Ich pamiatka ostane v slovenskom národe večná.

Použitá metafora je alúziou na regionálnu povestovú látku o spiacom vojsku v hore (spiaci rytieri v Sitne), ktorá v kontexte prednesovej príležitosti v súvislosti s pôsobením a osobnosťou Andreja Kmeťa nadobudla viaceré významy.

Štefan Krčméry vo svojej reči prednesenej pri tej istej príležitosti – na slávnosti Andreja Kmeťa v Banskej Štiavnici 6. septembra 1925 charakterizuje dozrievanie a pôsobenie Andreja Kmeťa v kontexte dobových politických a spoločenských udalostí, akcentujúc však jeho povahové črty: pracovitosť, organizačné schopnosti, ideovú vyhranenosť:

Zo stá i tisícročného prachu vynášal Kmeť pamiatky našej dávnovekosti a prečovská fara menila sa v muzeum. Prečovski farníci mohli sa čudovať: Čo to náš pán farár? A hľa, v ňom rozvilo sa len to, čo žilo i v nich, keď vyšli na cintorín na hrob otca. Matere, deda. Úcta a láska k otcom prebudila sa v tomto dedinskom kňazovi v širokom zmysle za celý národ. A tu vzácny moment: historikovia archeológovia strácajú sa radi sami v minulosti. Kmeť nie. Minulosť a prítomnosť preň bol jeden svet a národ jeden živý organizmus: včerajšok jeho korene, dnešok jeho kvet, zajtrajšok jeho plod, ak mu sekera na peň priložená nepodtne žily. Vykopávaním dávnovekosti obohatiť chcel prítomné pokolenie, a pritom ruka, ktorá otvárala i dvere výstav pre dnešné diela robotných slovenských rúk v Turčianskom sv. Martine, v Šahách, vo Viedni, v Prahe i v Amerike, upravujúc vec tak, aby bola i zdrojom zárobku pre ľud. On, archeolog, historik a botanik Slovenska a najmä svojho kraja podsitnianskeho, ukázal sa byť pozhnaním pre svoj kraj i ako národohospodár v mnohom ohľade a ako prevzácny iniciátor v mnohých akciach, dotýkajúcich sa celého národa, najmä keď sa ako predseda Muzeálnej slovenskej spoločnosti dostal do centra v našom kultúrnom živote, celým národom uctievaný. Mnohé z jeho vzácných iniciatív sa neuskutočnili, akokoľvek tvrdo nástojil na nich, a mnohé, že sa neuskutočnili, dnes ešte možno ľutovať. Veľmi miloval Kmeť prírodu, nad prírodu dávnovekosť a prítomnosť slovenského národa, a – dopovedzme: nadovšetko Boha.

Š. Krčméry „zľudštuje“ obraz A. Kmeťa takto: *A jednako, keby sme staväli pred oči zachmúreného fanatika veľkej myšlienky, to nebol by Andrej Kmeť. Tá zázračná bolesť a odvaha boli len v koreňoch stromu, ktorého koruna zakvitla usmievave. Náš Andrej Kmeť bol človek nevýslovne milý, áno, človek dobrého*

humoru. Z toho milého, láskavého typu dedinských kňazov, o ktorých by nám bolo prosieť, aby nám ich Boh požehnal mnoho.

Spisovateľka Elena Maróthy-Šoltésová spomína pri príležitosti konania Valného zhromaždenia Sväzu československých múzeí (3. júla 1927) na martinské – záverečné obdobie Kmeťovho života a napriek jeho veku a zhoršujúcemu sa zdravotnému stavu zdôrazňuje jeho pracovitosť, skromnosť, obetavosť a bezprostredný vzťah k ľuďom:

Presťahoval sa sem do jednoizbového bytu zo svojej preňčovskej fary, keď z nej vybral, pobalil a sem do Národného domu bol dal dopraviť všetky svoje vzácne, cez celý svoj život s ustávaním a láskou sossbierané, ponadobúdané veci, na ktoré vynaložil všetek svoj voľný čas, všetku pečlivosť i všetky svoje dôchodky, uskromňujúc svoje osobné potreby vždy na najmenšiu mieru. Všetky svoje v národe sossbierané poklady dal sem a i sám prišiel za nimi, aby tu ďalej pracoval na ich sriadovaní, udržiavaní a zveľadovaní pre národ. Veľkodušný darca, neosobujúci si nijakej vďaky, odtrhol sa od domova, do ktorého bol vžitý, vzdal sa vlastnej, po jeho vôli sa spravujúcej domácnosti a prišiel sem, aby ďalej pracoval. I pracoval, kým ho choroba nezdolala a smrť na večný pokoj neuložila. ... Kmeť, hoci vtedy už v pokročilom veku, veď už bol na penzii, tiež nikdy nezaháľal. Pracoval, premýšľal, písal v záujme Muzea, i po vybavení dennej práce k nemu bola jeho myseľ obrátená. Usiloval sa zainteresovať zaň kdekoho, najmä mládež bol by chcel k práci pritiahnuť, dievčatá učil usporadovať malé muzeálne predmety i najmä upravovať rastliny medzi papiere botanickým spôsobom. No nešlo to nejako sucho – poučne, ale priateľsky a zábavne. Kmeť vôbec rád si pobesedoval o všetkom, najmä však o našich národných veciach dobre sa sním debatovalo. Bol úprimného srdca, viac prostých priateľských stykov bolo by sa mu žiadalo, ako ich našiel, lebo v mužských večerných zábavách pri poháriku nemal záľuby. Rozprával živo, súdil bystro, keď sme sa zišli on, podobne bystrého a živého ducha Ema Goldpergerová a ja, nám v horlivom rozhovore ubehla ne-jedna príjemná chvíľa. I keď niekedy, vracajúc sa svojim rýchlym krokom z ráňajšej omše, zastavil sa u nás na krátke pobesedovanie, vždy sme sa mu potešili i muž i ja. Len pozrieť do jeho jasných, priameho pozoru očí, človek hneď vycítil v ňom statočnú, úprimnú dušu. (Šoltésová, E., 1927: 520-521).

Pri príležitosti stého výročia narodenia Štefan Janšák, znalec života a diela Andreja Kmeťa, na Valnom zhromaždení Muzeálnej slovenskej spoločnosti predniesol prednášku, v ktorej podrobne charakterizoval jeho rodinné zázemie, cesty vzdelávania i kryštalizáciu záujmov a ich neskoršie napĺňanie. Prvky pozitívnej legendizácie osobnosti A. Kmeťa obsahuje úvod prednášky, ktorý Š. Janšák formuluje ako akési proroctvo o predurčenosti povahy a osudu bádateľa:

Kdesi v storočnom kalendári som čítal, že chlapci narodení v mesiaci novembri, sú znamenití poľovníci, v zápase voči nepriateľovi odhodlaní a neústupní. Žijú skromne a obstarávajú dobre svoje hospodárstvo. Z nerestí, ktoré by sme ich azda mohli vyčítať, trápi ich iba všetečnosť. Náš Andrej Kmeť narodil sa 19. no-

vembra 1841. V krátkej črte, ktorú vám chcem o jeho živote podať, presvedčíme sa, nakoľko sa toto proroctvo na ňom splnilo.

Uvedomenie si sebaidentifikácie Andreja Kmeťa so slovenským etnikom v Janšákovskej interpretácii nadobúda tiež legendické črty – metaforou zo života apoštola Pavla:

Zo Štiavnice odchádza na štúdium do ostrihomského seminára, aby splnil ideál každej dedinskej mamičky: mať syna kňazom. V Ostrihome čakal lásku, bratstvo, zhovievavosť a porozumenie, ale našiel iba zášť, nenávisť, klebetníctvo, udavačstvo u spolužiakov, úzkoprsosť, strach a často i obojakosť u profesorov. A to všetko zakryté pláštom pravoverného a neomylného maďarského patriotizmu. Dovtedy vlažný, nevidomý, slovensky necítiaci gymnazista razom otvára oči, ako kedysi apoštol Pavol, zasiahnutý nevysvetliteľnou žiarou z neba (Janšák, Š., 1941, 27-28).

Použitím robinsonovského motívu Š. Janšák heroizuje jeho obraz – nezlomnosť A. Kmeťa v ťažkých materiálnych podmienkach a jeho schopnosť prekonať ich:

Po dvojročnom pobyte na Senohrade stal sa Kmeť farárom v Krnišove. Cestou na nové pôsobisko zastavil sa v železiarskom obchode a v predtuche, čo ho asi očakáva, kúpil si najnevyhnutnejšie tesárske a stolárske nástroje: nebožiec, sekeru, pilku, obojručný nôž a okrúhly kamenný kotúč na brúsenie týchto nástrojov. Vo svojich predpokladoch sa nezmylil. Na krnišovskej fare nebolo roku 1868 ani v čom chlieb zamiesiť, ani ho na čom do pece posadiť. Kravu, ktorú mu rodičia z domu dali, nemal na čo v maštali priviazať. Ale Kmeť nezúfal. Chytro zhotovil najpotrebnejšie kuchynské nástroje, použijúc kolíky, vytrhnuté z plota. Zo starých dosák zbil válov i jednoduchý rebrík, aby aspoň kravu mohol nakrmiť. Potom myslel aj na ostatný dom. Začal ako Robinson na pustom ostrove a budoval okolo seba kultúru hmotnú i duševnú od najprimitívnejších počiatkov až k vedeckým výdobytkom európskej úrovne a dokonalosti (Janšák, Š., 1941, 30).

Špecifický typ folklorizmu predstavuje použitie zmienky o folklórnej rozprávačskej látke o pokladoch skrytých v jaskyniach, ktorú v osobnej korešpondencii použil sám A. Kmeť s obraznou funkčnosťou. Použitie zmienky má v tomto prípade znásobenú sémantiku, pretože Kmeť bol zberateľom a znalcom rozprávačských látok tohto typu.

„Takéto skúmanie,“ píše svojmu priateľovi Volkovi, „je skutočne podobné tým báječným pivniciam, ktoré sa divotvorným prútikom otvárajú, ukazujúc a ponúkajúc svoje nevyčerpatelne poklady. Čím ďalej vnikne človek, tým širší obzor sa vytvára a sladkosť pôžitku neviem Vám ani opísať. Veda má svoje pôžitky a vnaďy, o ktorých sa laikovi ani nesníva“ (Janšák, Š., 1941, 31).

Andrej Kmeť sa svojím životom vymykal z bežnej predstavy o kňazovi a predovšetkým jeho vlastní farníci naňho nezriedka hľadeli ako na čudáka, nechápuc jeho bádateľské záujmy a neúnavnú pracovitosť popri povolani kňaza.

Hľadal teda útočisko v najužšej svojej domácnosti v nádeji, že tam zostane ušetrný úderov, ktoré rozdával vonkajší svet. Aby zabudol, konal všetku ručnú prácu okolo domu sám. Tu však narazil na druhé úskalie. Maďarská panská výchova prenasledovala ho až sem. V očiach preňčovských veriacich stratil všetku úctu. Oni z neho chceli mať hádam pána farára, chodiaceho v rukavičkách, s voňavou cigarou v ústach, pohodlne alebo leňošie tráviaceho svoj prázdný čas. Prenčovania mu kládli otázku: Načo teda študovali, načo sa toľké roky na školách trápili, keď teraz robia ako my? – Istotne neprispieva k zvýšeniu kňazskej autority, keď duchovný pastier – a to už vo veľmi pokročilom veku – oberá vlastnoručne jablká a hrušky, stojac na vysokých rebríkoch, a prelieza zo stromu na strom, ako veverica, bez sostúpenia na zem. Umenie lezecké bolo asi u Kmeťa vo veľkej vážnosti a oblube, keďže všetkým svojim priateľom na širokom okolí porobil krásne a dokonalé rebríky a vďačil sa im nimi ako príležitostnými darmi (Janšák, Š., 1941, 36).

Príležitostný a programový charakter majú aj spomienky Jozefa Zorvana, mladšieho kolegu Andreja Kmeťa – gréckokatolíckeho farára, ktorý svoje Rozpomienky na Andreja Kmeťa publikoval pri príležitosti stého výročia Kmeťovho narodenia (Zorvan, J., 1941). Autor vychádza z konkrétnych zážitkov, ktoré prežil počas návštev na preňčovskej fare a sú vlastne sériou drobných príhod a opisov situácií, podaných ako tematizovaná mozaika tých vlastností, ktoré vtedajší vzdelanec na Slovensku mal mať: pracovitosť, skromnosť, vyhranené národné sebauvedomenie, pevnú vieru a blízky vzťah k príslušníkom ľudu:

„... a tak som zavítal na Preňčov. Žilo sa tam ako v kláštore. A. Kmeť vstával ráno o 4. hodine. Každý deň sa holil. O pol 5. ma zobudil a idúc pomaly hore záhradou do kostola, odbavil prvú polovicu breviára. O 5. bola sv. omša, pri ktorej som mu ministroval. Po omši vypili sme kávu a dali sme sa do práce: raz prilepili sme rastliny na kartóny, triedili ich a ukladali do balíkov, inokedy sme zasa sliekali črepy, prinesené z posledných vykopávok.“ (Zorvan, J., 1941, 65).

Kmeť vodu vôbec ani nijaký liehový nápoj. Hovorieval, že v jedle užije dosť vody, čo jeho telo potrebuje (Zorvan, J., 1941, 66).

Keď sa už zmrákal, išiel na dvor a odbavil si druhú polovicu breviára. Potom nasledovala večera a po nej išli sme spať. Lampa sa zasvietila iba vtedy, keď nejaký hosť prišiel už potme. Kmeť hovorieval: „Načo si má kaziť i tak slabé oči pri drahom svetle, keď môžem pracovať pri zdravom božom svetle, čo nestojí peniaze“ (Zorvan, J., 1941, 66).

Na Sitne bola turistická chata a pamätná kniha, do ktorej sa podpisovali aj naši hostia, pravda, po česky, Kmeť po slovensky. Tu nám podávajú knihu. Kto pozná vtedajšie pomery, porozumie, že sme boli v pomykove. Zdvorilosť a národná hrdosť káže podpísať sa po slovensky, naše študentské postavenie nás napomína na opatrnosť. Mnoho sme nerozmýšľali. Podpisali sme sa: Štefan Hlavatý, bohoslovec, Jozef Zorvan, klerik. Kmeť pod naše mená napísal ešte zo žartu: „Bojte sa panslávov!“ (Zorvan, J., 1941, 67). Tento prípad mal i pokračovanie na stránkach novín a obom študentom hrozilo, že ich vyhodí z ostrihomského

seminára. Prípad postupne utíchol, no ako uvádza J. Zorvan: *S Kmeťom sme si i zo seminára písali. Vo svojich listoch nás všetkých Slovákov povzbudzoval, aby sme sa vo svojej materčine vzdelávali ako budúci kňazi svojho národa* (Zorvan, J., 1941, 67).

Vo viacerých príspevkoch o A. Kmeťovi autori zdôrazňujú jeho dobrú spoluprácu so spoluobyvateľmi, z ktorých si mnohých vyškolil ako informátorov a pomocníkov najmä pri archeologických vykopávkach, ale aj pri zbieraní prírodnín. Pri získavaní spolupracovníkov postupoval ako dobrý psychológ a taktik:

Koľko ráz priniesly deti obyčajného chrobáka abo motýľa. On ich zakaždým odmenil aspoň krajciarom. Ešte chlapec nebol von, chrobák už letel von oblohom. Keď som sa nad tým pozastavil, povedal mi toto: „Možno, že mi 99 ráz prinesú veci celkom nanič, ale stý raz mi môže priniesť niečo vzácneho, čo zaplatí i tých 99 krajciarov. Keď ho odpravím, nedonesie mi viac nič.“ (Zorvan, J., 1941, 67-68).

Na druhý deň po demänovskej vychádzke vybrali sme sa s Kmeťom na Rohačku, kde sme mu prekopané miesto poukazovali a spôsob, ba i pohnútku kopania rozpovedali. A keď sa schádzalo dolu, bol už tmavý večer. Lež pod vrchom čakali nás pastieri, dozvedajúci sa, čo hľadáme. Potom ukazovali nám bronzovú, starobylú, zčiasťky ešte nezodratou patinou potiahnutú sponku, ktorú našli pod Rohatou skalou, a oddali ju, ako najstaršiemu, nášmu nestorovi Kmeťovi. Začudoval a zaradoval sa jej, no z taktiky ani slovíčka nemlknúc, smižne liskavým šestáčkom ju vyplatil. Pastier sa nesmierne potešil, že „za takô nič“ dostal šestáč. Sponku opatruje martinské múzeum (Starohorský, 1909, 52).

P. Prihoda, Kmeťov spolužiak z ostrihonského seminára, zdôrazňuje vo svojej spomienke predovšetkým Kmeťovo národné sebauvedomovanie sa a vysoký stupeň motivácie v štúdiu:

Deň ak deň borili sme sa s maďarónmi. Ledva zavznel zvonec, že je koniec štúdiumu, už obhŕklo i desať Maďarov jedného Slováka a hádali sa s ním a brizgali s veľkým lomom a hrmotom, takže často i niektorý predstavený sa dostavil, aby nás uspokojil. Medzi viac než 80 klerikmi bolo nás asi 16, ktorí sme boli osvedčenými Slovákami a ktorí sme sa na hájení svojich národných práv a cvičení sa v slovenčine sdružili. Ushovorili sme sa, že budeme všetky svoje povinnosti čo najlepšie plniť, že budeme sa usilovne učiť, aby nám s tejto stránky nič vytýkať nemohli, a dosiahli sme to, že týmto činom Slováci skutočne zostali najlepšími žiakmi (Prihoda, P., 1924, 49-50).

Jednou z oblastí záujmu A. Kmeťa bola aj botanika. V spomienkach jeho príbuzných, spolužiakov, ale aj spolupracovníkov, s ktorými neskôr konzultoval odborné problémy, sa jeho záujem o túto oblasť datuje do jeho školských rokov:

Ja som chodieval po nedeliach k nemu, lebo on najradšej doma sedával, v knihách sa pilne učil, vyrezával, vypiloval všeličo, i jeden kalamár si spravil, ktorý až do konca mal. Okrem toho zaoberal sa viazaním kníh, botanizovaním, sušením a podliepaním bylín. A pretože s Rajnerom časté vychádzky do svojobodného robievali, ja som im nosieval trúby a téky s bylinami. A už vtedy bolo

vidno jednostajnú vytrvalosť, pilné bádanie a skúmanie pri každej bylinke, hmyze, brku (Kabina, F., 1924, 42).

Mýtotočný prvok v mozaike spomienkovej biografie Andreja Kmeťa predstavuje tiež opis jeho jedinej návštevy Vysokých Tatier – výstup na Kriváň, ktorý je už od štyridsiatych rokov 19. storočia „nesporným slovenským symbolom Tatier“ (Lipták, Ľ., 2001, 147):

Musíme byť povďační pánu J. Krivošovi, ktorý podarenou fotografiou zvečnil nám moment, kde Kmeť 20. augusta 1907, obkolesený svojimi čitateľmi, stojí a ako by už nejaká nadzemská bytosť pozerá dolu z vrchovca Kriváňa na naše malebne krásne, slovenskou rodinou obývané kraje (Vraný, V., 1924, 75).

Výnimočnosť A. Kmeťa zdôrazňuje v spomínaní na ten istý výstup v Sborníku MSS neznámy autor, podpísaný ako Starohorský:

Vyjdúc z jaskyne, tam pod štihlými bralami Demänovskej jaskyne, v doline pod jaskyňou, v rozjatrenej, praskavej, hôrnej červenej vatre oduševňoval za veci vedecké a pozdravil ostatný raz mládež našu v Liptove. Jeho magická podoba pri bezdymnom ohni mnohým ostane v živej pamäti, lebo praskavý ohník a šerá tma mystične odhaľovali starkého učenca. Mysleli sme si: hľa, človek už telesne slabý, ale duchom ešte úplne svieži, ba už ani tela na ňom nebaďať, vycítiť len mladého, za všetko dobré a krásne sa oduševňujúceho sa ducha, nepoznajúceho hatí, nie nijakých prekážok. To sa dokázalo! Kmeť na tretí deň vyšiel ešte na krivý sokorec Centrálnej Tatry, vysoký, žulový, holoskalný Kriváň (2496 m.). I to jasný dôkaz dualizmu ducha s telom, že nielen telo má účinok na ducha, ale i duch rozhodne vľiva na telo (Starohorský, 1909, 52).

Detstvo a školské roky Andreja Kmeťa približuje v cykle príbehov jeho bratranec F. Kabina (Kabina, F., 1924, 39-49). Spomienky sú uvedené genealógiou rodu, približujúcou príbuzenské vzťahy a zamestnania jednotlivých členov rozvetvenej a početnej rodiny. F. Kabina do svojich spomienok zaradil príhody a vyjadrenia, dokladajúce niektoré vlastnosti A. Kmeťa. Dominuje v nich vzťah k prírode, záujem o veci duchovné, menší záujem o telesné aktivity:

On mal celkom inú povahu nežli ja, lebo kým som sa ja napríklad pachtil po dobrodružstvách, lobdovaní a kúpaní sa na Špitálskom, Kliništolnianskom a ktoromkoľvek inom tajchu, alebo za kľzačkami a korčolovaním, on by sa radšej bol modlil a tým cieľom mával vždy krásne zaviazané knižky modlitebné. A takými i pozdejšie ako farár každého svojho host'a ochotne vystrájal do kostola (Kabina, F., 1924, 42-43).

Nezištnú obetavosť a bezpochyby i pedagogické vlohy prejavil, podľa spomienok, A. Kmeť už ako mladý. F. Kabina uvádza prípad, keď ako ani nie 20-ročný Kmeť „naviedol na správnu cestu“ ľahčíkarskeho mládenca:

Musím však ešte pripomenúť, že v tomto čase bol v Bzenici istý Mišo Kubáš, syn jedného na mizinu vyšlého sedliaka-drevokupca, ktorý keď otcov majetok s ľahkými fičúrmí v Leviciach na kartách poprehrával, čakal na tú dobu, kým by sa mohol za vojaka zverbovať. Tento sa nás veľmi pridržal a u Ondriška a Ko-

váčov každodenným bol. Ondriško dával mu čítať noviny Cyrilla a Methoda a iné spisy a týmto čítaním a svojim blahodajným vlivom a tak vycibril toho šuhaja, že sa stal celkom rozvažitým človekom slušného držania a mravných náhládov, tak, že pri vojsku, keď sa zverboval, rýchlo postupoval, dovedúc to až na rittmajstra, a potom po kvittovaní doviedol to až na plukovníka a veliteľa čatníckeho obvodu segedínskeho. Túto svoju kariéru môže jedine Ondriškovi ďakovať. A takýto dobroprajný vliv vykonával náš Ondrik na svoju družinu až do konca, ba nijakej pýchy nemajúc, každý ho považoval za vzdajší chlebič, z ktorého si bolo možno do sýtosti ukrojiť. On toto vedel, ale čím si viacej z neho ukrávali, tým hrdší bol na to, že každému mohol poslúžiť (Kabina, F., 1924, 45).

Krnišovskú faru, kde Kmeť pôsobil, vraj na okolí považovali za „učiteľskú prípravovňu“ a tak silu svojej osobnosti Kmeť osvedčil podľa spomienok synovca V. Rafaela pri vzdelanostnom a pracovnom postupe viacerých budúcich učiteľov:

Za Lunáčkom prišiel na Krnišov Jurec, ktorý sa tiež pri Kmeťovi naučil organovať, ako neskôr i viacerí iní samoukovia v jeho spoločnosti pripravili sa k učiteľským zkuškam, tak že na okolí považovali krnišovskú faru za učiteľskú prípravovňu (Rafael, V., 1924, 146).

Nezanedbateľným motívom v obraze Andreja Kmeťa je jeho náboženská tolerancia, čo v dobovom kontexte vtedajšej situácie na Slovensku je vyzdvihnutia hodná skutočnosť. V spomienkach spoluvytvára Kmeťov pozitívny obraz aj v tomto zmysle jeho priateľ – evanjelický učiteľ z susednej obce Kráľovce:

Robievali sme vychádzky na všetky strany, raz k evanjelickým a zas ku katolíckym kňazom, a radi nás videli všade. ... Krnišovania, hoci i evanjelici, ešte i dnes si pripomínajú dobré skutky milosrdného Samaritána, šlachetného Kmeťa.... V prvé dni našej známosti rozoberali sme zásady náboženské. Pravda, bez všetkého pohoršenia vážne. Výsledok nášho rozmlúvania bol: že kresťanstvo, najmä katolícke a evanjelické, nemusí sa nenávidieť, lebo láska Božia je základ viery, ktorá i túto pretrvá. Na tomto základe sme stavali a výsledok bol všestranne požehnaný (Izák-Záboj, J., 1924, 148-149).

Dobovú predstavu o ideálnom pracovníkovi – národovcovi, ktorého jednou z vlastností je šetrnosť a obetavosť v prospech širšej komunity – národa, dotvára aj sprostredkované spomínanie na stránkach regionálneho periodika Hlasy zpod Sitna z pera K. Záložníka:

Na koniec ešte chcem tu uviesť niektoré črty zo súkromného života nášho národovca Andreja Kmeťa, ktoré som počul od jeho vrstovníkov. Známa je obetavosť Andreja Kmeťa na poli vlasteneckom. „On žil skromne, utrhol si kúsok chleba i od úst, len aby mohol venovať na oltár národa a vlasti. Nie raz ho vraj našli prichodzí ľudia na obuvníckej trojnožke, jako si topánky opravoval. Robil to snád z ziskuchtivosti alebo zo skúposti? Nie! Ten halier, čo krvopotne ušetril, už druhý deň šiel k svojmu cieľu za pozdvihnutie národa. Ešte väčšmi je patrná tá jeho až úzkostlivá šetrnosť v obyčaji, že obálky z dopisov jemu došlých obrátil na opačnú stranu a upotrebil ich pri dopisovaní snád s dôvernejšími

alebo menej váženými osobami. A z ušetrených halierov zasa položený nový kameň krajšej budúcnosti svojeti.“ (Záložník, K., 1924, 2-3).

Do pozitívneho obrazu A. Kmeťa vnáša jeho bratranec niekoľkými spomienkami i negatívne črty jeho pôsobenia, ktoré však koniec koncov majú len podporiť ideálny obraz A. Kmeťa – zaniieteného zberateľa a bádateľa:

Jedno je pri ňom podivné, a to ho ako vedomca charakterizuje, že hoci napísal Hospodára na Slovensku, predsa sám nebol nijakým hospodárom. Lebo raz prišiel som k nemu na dva dni a on vyviedol ma do chotára na jednu roľu, veľkú asi na jedno jutro, žitom zasiatu. Tu kosil jeden kosec, a čo kosil? Samú, samučičkú sneť! „Ako sa ti to, Ondrik, mohlo pridať?“ spýtal som sa ho zadivený. „Zabudol som, braček môj, siatie zaliadkovať.“ Koľko z tej kúrňavy bolo žita, s tým sa mi nikdy nepochválil. ... I ovocinár bol taký neobanlivý, ako všetci učenci... I včelárom bol len takým netrebným, lebo hoci i mal za pár rokov niekoľko klátov včiel, nestál o ne ani tak, ako o svoj najposlednejší šíp.¹ (Kabina, F., 1924, 47-48).

II. Andrej Kmeť – obraz hrdinu v ústnej tradícii

Osobitnú skupinu textov, ktoré sa viažu k postave Andreja Kmeťa, tvoria záznamy ústnej tradície. Korpus textov, ktoré som nateraz zhromaždila, som získala excerpciou Vedeckého archívu Slovenskej národopisnej spoločnosti, Textového archívu Ústavu etnológie SAV (Národopisného ústavu SAV), tzv. Wollmanovského archívu a publikovaných prameňov.

Texty ústnej tradície majú rôznu žánrovú podobu: spomienkové rozprávania, rozprávanie zo života, fáma, povesť a viaceré z nich majú pomedznú či nevykryštalizovanú žánrovú formu. Niektoré z nich boli zachytené a sčasti aj publikované hneď po Kmeťovej smrti (Osvald, F. R., 1913). Tieto texty, aj keď vychádzajú z ústneho podania, boli pre potreby publikovania rôzne upravované. Keďže nepoznáme ich východiskovú podobu – „nulový“ variant, môžeme sa len domnievať, že podľa zákonitostí procesov folklorizmu ich editori s nimi viac či menej voľne narábali. Charakterizovať mieru štylizácie východiskovej podoby textu nie je predmetom tohto príspevku, mojím cieľom je sémantická analýza – snažím sa ukázať, ktoré črty osobnosti a aktivity A. Kmeťa sa v textoch tematizujú.

Príspevok F. R. Osvalda, publikovaný v Medveckého práci z roku 1913, je uvedený pod názvom Čo si ľud rozpráva o Andrejovi Kmeťovi (Medvecký, K. A., 1913, 176-177). Je to vlastne akýsi Osvaldov komentár drobných zmienok bežných ľudí, dokumentujúci ich nepochopenie Kmeťovej práce:

Ľud nepochopoval ciele, ktoré sledoval náš Kmeť. Veď také pochopovanie u nášho ľudu predpokladať je ťažko, a najmä keď vidí kňaza tak žiť a konať, ako Kmeť. Žeby niekto sa toľko uníval a pracoval ako Kmeť, a z toho nemal mať peňažitého zisku, to nášmu ľudu sotva vbijete do hlavy. Ľud videl Kmeťa okolo Sitna potulovať sa po horách i dolách, sbierať a znášať „zeliny“, videl ho po

lúkach a pastvinách rozkopávať zem a vyhrabávať „staré črepy kadejaké“, videl ho „škriabať sa po kotrčkach“ a „pchať sa do dier“, a vždy len hľadať a snášať a to v dobách roku rozličných. Či nemal zastať a mudrovať: „Darmo sa tak ne-unúva, musí sa mu to dobre vyplácať!“ K tomu zas Kmeť ochotne platil kopáčov, vozy a čo potreboval pri svojich vychádzkach, skúmaníach a prácach, a platil za „každú pletku“, čo mu kto doniesol: „Ako by to mohol, keby sa mu peniaze nehrnuly?“ Nie potom div, že tento jeho ľud smial sa mu, keď niekedy pripomenul svoju nesnádz s peniazmi (Medvecký, K. A., 1913, 176). Pôsobenie A. Kmeťa – jeho terénne výskumy sa v ľudovom povedomí naštepili na tradičné poverové predstavy a tematizovali sa v látkach o nájdenom poklade, o spojení so zlými silami. Začlenením jeho postavy do týchto látok sa aktualizovali podania o spiacom vojsku v hore. V interpretácii hľadania pokladu možno nájsť dve línie: metaforicko-legendizujúcu, ktorá bádateľské aktivity Andreja Kmeťa chápe ako hľadanie pokladov dávnej národnej minulosti. Toto chápanie je zrejmé z textov jeho spolupracovníkov či nasledovníkov a má podporiť obraz Kmeťa ako kultúrneho hrdinu. Druhou líniou je práve spomenutá ľudová interpretácia jeho práce: poverovo-legendizujúca, ktorá vytvára obraz Andreja Kmeťa v duchu skúsenostného komplexu svojich nositeľov. Ďalší posun tejto línie interpretácie potom nastáva, ak ňou manipulujú tvorcovia „oficiálneho“ obrazu hrdinu. „Ľudové“ texty sa v tomto procese kúsokujú a hodnotiaco komentujú:

Ľud teda mal Kmeťa za boháča. Ale ľud tomuto vymyslenému bohatstvu, nezaujúc jeho prameň, ešte niečo pribánil. Peňazi Kmeťových nevidel, v bankách a sporiteľniach o nich nechyroval, ale s Kmeťom stretával sa na jeho cestách a potulkách, najmä na Sitne a zpod Sitna nielen za dňa, ale i v noci. Z toho už začal ľud všelijako súdiť. Jedni hovorili, že všetko robí po dobrom, iní zas, že veru po zlom. A títo potom rozprávali si: Veru je spojený so zlým. To je tak. Veď načo by sa túlal po horách v noci, keď je tma ako v rohu a človek ani doma nevidí na krok? Raz ho mal už horár zastreliť miesto diviaka. A kdeže by i nie, v húštine a v noci! A on vám tam kopal tie svoje zeliny. Kto by to myslel, že tam človek?! A videl vám dobre i v noci. Sám hovoril, že vtedy ukáže sa mu každá užitočná zelina, lístky na nej zasvieťa sa mu zázračným svetlom – to mu ten zlý posvieti – a tak ich pozná. A kope hocikde a potom vyberá. Ktorá zelina má užitočné korene, pozná po tom, že sa mu i tie v noci zasvieťa, nuž potom ich vyhrabe. Veď i to jeho bohatstvo nemôže byť po dobrom. Nikto nevie, kde tie peniaze berie. Fara mu ich toľko nedonáša, a on nehľadí, len platí za kadejaké pletky, a slepi ľudom oči, keď kedy-tedy dostane niečo peňazi za to, čo vykopal. Aj toľ nedávno, priviezol kosti z akéhosi starého zvera (Kmeťov nález tzv. bešianskeho mamuta), aj pri tom to všelijako šlo, že vraj potom dostal za ne od nejakých pánov vari 400 zl. Nuž ale kto to vie, ako to bolo! (Medvecký, K. A., 1913, 177).

Svojskú aktualizáciu tradičných látok o spiacom vojsku v hore motívom o bohatom vyplácajúcom preňčovskom farárovi Kmeťovi predstavuje rozprávanie lokalizované k vrchu Sitno. Kmeťova postava je v tomto prípade legendizovaná

v negatívnom zmysle slova – rozprávačka príbeh štrukturuje podľa princípu tzv. victim formuly (Lágler, P., 1996, 443):

Ale že mal do činenia so zlým, povieť ešte niečo. O Sitne sa všeličo hovorí. Ale to jedno stojí, že je tam vojska skamenelého až ozajstná hrúza. Kto to vie, odkiaľ prichádza a odchádza! Ja som bola na Sitne veľa ráz a poznám tam i chodníky, ale o bránach a dverách pod Sitno som neslychala. A predsa náš kráľ má tam svoje tajné vojsko. Keby vo vojne nevydržal s vojskom, nuž potom vyvolal by to zpod Sitna. Nikto nevie – povedám – zkaďe ono vychádza a odchádza. Len kráľ. Ale aj Kmeť vedel, lenže povedať nikomu nepovedal. Jeho veriaci sa len čudnou náhodou dozvedeli, že to ich farár dobre vie a že i ta medzi to vojsko chodiť musí. Čo sa raz nestane! Prenčovania vezú tade desať vozov ovsa. Chceli si cestu skrátiť, nuž odbočili pod Sitno. Ako tak prídu blízko k vrchu, tu sa ti vyruiti na nich vojsko a že „sem s tým ovsom a sem sa!“ A už ich vedú zrovna do toho vrchu bránou. Prídu dnu a tam záľaha vojska a koní. Ovos museli zosypať na jednu hrbu k druhej. Potom im dal kommandant písemko, aby to oddali katolíckemu farárovi na Prenčove, že im ten vyplatí 600 zlatých za ten ovos. Ti idú k farárovi a oddajú mu písmo „Kých tisíc čertov vás tade trepaľo?“ okrične ich farár a vytiahne stolovníčku a vyčíta im 600 zlatých. Bol veľmi namrzený a kdeže by i nie, keď sa mu jeho farnici o jeho cestíčkach dozvedeli. Ktože ho aj vie, či tie jeho peniaze z tých sitniarskych neprikviitaly! Keď on vedel, čo sa tam robí a čo sa tam nachádza.

Ale musel i Kmeť niečo vyparatiť, čo sa v Sitne tomu jeho vojenskému kamarátsstvu nepáčilo, keď tak, ako čo by dlaňou piesol, schytil sa preč z Prenčova a nikdy viac nevyšiel už pod Sitno. Ale Prenčovania nikdy toľké ťažké vozy neodvážali! Nuž a ľa, dlho mu to netrvalo, tuším o dva roky umrel v nejakom Martine a ktovie, komu sú jeho poklady dobré!

F. R. Osvald v poznámke pod čiarou pripisuje toto rozprávanie židovskej krčmárke:

Tak rozprávala o Kmeťovi jedna Židovka – krčmárka druhej žene – kresťanke na železnici nedlho po smrti Kmeťovej. Židovka vraj nechce súdiť, či bol spojený so zlým duchom, ako to ľudia hovoria, poznala ho vraj ako „einen angenehmen Mann“ (prijemného človeka), ale vraj sú veci u neho, ktoré sa ťažko dajú „erklären“ (vysvetliť) po dobrom (Medvecký, K. A., 1913, 177, pozn.¹).

Uvedenie židovskej identity rozprávačky pravdepodobne tiež nie je náhodné. Na jednej strane napĺňa dobovú stereotypovú predstavu o Židovi ako ožobratel'ovi slovenského ľudu, a teda ako o nepravnikovi slovenského národa, na druhej strane z Kmeťovej autobiografie vieme, aké názory na Židov mal on sám.²

Regionálny rámec kmeťovského cyklu potvrdzovali a umocňovali aj rozprávania publikované na stránkach regionálneho periodika Hlasy zpod Sitna v polovici 20-tych rokov 20. storočia. Anonymný autor v článku Čo si rozprávajú v Počúvadle o Kmeťovi spája viaceré spomienkové motívy ústnej tradície a rámčuje ich úvodným a záverečným odstavcom, v ktorých konštatuje, že i spomenuté

príhody a názory ľudu len dokladajú, ako obyčajní ľudia nerozumeli Kmeťovmu bádateľskému zanieteniu:

Kmeť miloval prírodu, jako taký – veď bol botanikom a geológom – často navštevoval Sitno a okolie, či to vo dne či to v noci vo svojej ošúchanej reverende. Bez knižky veľkej botanickej ho nikdy nebolo vidieť. Tak rád videl krásne Sitno, že i v noci sa potuloval na veľiký sirach počuvalských pastierov, ktorí dľa starého zvyku nocovali pri statkoch.

K. Záložník použil v roku 1924 v novinovom príspevku v rubrike Besednica montáž viacerých motívov z kmeťovského cyklu. Vytvoril ilúziu každodennej komunikácie, ktorej účastníkmi sú autor a miestny cestár. Rozhovor je zarámcovaný náhodným stretnutím a spoločnou večernou cestou domov. Jednotlivé motívy – rozprávania zo života však s komentármi autora slúžia ako „dôkaz“ toho, že drobný ľud a ani tí, ktorí priamo s Kmeťom spolupracovali, nechápali jeho veľkosť:

*Nie raz som od neho dostal cigárku – hovorí – a nie raz mi dal na pälenku. Však som ja bol jeho robotník a keď mu prišlo voľačo na rozum, odkázal pre mňa aj pre iných a šli sme na Sitno kopat', rýpať v zemi, pod kameňmi, kde sme našli všelijaké kosti, hrnce, čo on pečlivo vzal, zabalil a niekam posielal. My sme sa len smiali, ale vidiac, že v jakej úctivosti má on tie veci, že sa pri nich skoro modlí, nepovedali sme nič, ale kde sme len nejaký čriepok našli, už sme ho k nemu priniesli. A on to prezrel, preskúmal, niektoré zahodil, ale niektoré zas zabalil a poslal niekam, že kde – to sme nevedeli. ... Čo len Kmeť! Divný to bol kňaz! Ten vedel mnoho dobrého, poznal každú zelinku. Poradil, že ktorú máme uvariť a piť, keď sme na niečo ochoreli, ale musel mať on dočinenia aj so zlým! Chodil po nociach horami, dolinami, hľadal voľačo, zodvihol každý list, každé drevo. Raz vyšiel so mnou na Sitno, na samý vrch nad hlbokou priepasťou. Šiel celkom až na kraj, tak, že prsty nôh a pol podošvy mal nad hĺbinou. Ruky dal za chrbát, hlavu nahnul vpred a tak dlho hľadel v diaľku. Mne až vlasy dúbkom vstávali od strachu a len som čakal, kedy sa svrhne v strašlivú priepasť, ale on nič – ani sa nesvrhol, ale len sa díval a díval. Už som to ja nevydržal a musel som sa obrátiť preč. Zanedlho už sa prechodil bezpečne na inom mieste! Nuž či je to po dobrom? To mne už nikto nepovie – hovoril rozhorlený muž – že v tom niet nejakého čarodejstva. A keby len to! Prečo on potajomky dal v noci kopat' na rôznych miestach a dal nočnou hodinou odvážať za vozy a vozy kosti. Povrávali ľudia, že kŕmi nimi jedného šarkana, ktorého mal zatvoreného v jaskyni niekde pri Hrone (Záložník, K., 1924, 1). Zapojenie postavy A. Kmeťa do povestového cyklu o spiacom vojsku v hore je na jednej strane dôkazom životnosti tejto látky v regionálnom rozprávačskom repertoári v konkrétnom synchrónnom reze – teda v polovici dvadsiatych rokov 20. storočia, na druhej strane sa Kmeť stáva polodémonickou bytosťou, pretože vysvetľovanie jeho konania zapadlo svojou sémantikou do rastra živých poverových predstáv (Kanovský, M., 2001). Ostatne v tomto zmysle použil naratívne kmeťovské motívy aj autor článku a komentuje ich: *Však o tom málo sa vie, jaké predstavy má o Andrejovi Kmeťovi náš**

pospolitý, ešte vždy čiastočne neuvedomelý, málo vzdelaný ľud ... (Záložník, K., 1924, 2).

Svojimi vynikajúcimi znalosťami prírody, zvlášť rastlín, Kmeť vzbudzoval u prostých ľudí poverčivú úctu a pripisovali mu nadprirodzené schopnosti.

Pastieri ho považovali za „černokňažníka“ a pripisovali jako takému nadlidskou moc. A bylo trasení, když sa jako z větra zjevil při hocičtorej pastierskej kolibe, kde pastierov vždy musel uistiť, že on je preňčovský r. kat. farár a nie černokňažník. Stalo sa, že i pri lampáši hľadal pre svoj skvostný herbár. ... Stalo sa, že vraj za prítomnosti pastierov vykopal raz na Tatárskej kvet, ktorý práve za jeho prítomnosti vykvitol, a to cez poľnoc. Len toľko, čo sa ale vzdialil, vykopajúc ho, bylina volala ľudským hlasom: „Kde si ma odtrhol, tam ma polož“, do tých čias, kým nebola späť zasadená ... Jeho kostolník a cirkevníci spomínali, že vraj má v komore v sude čerta. Nebolo tej moci, ktorá by ich bola zahнала do jeho komory.

Uvedené motívy a zmienky nie sú, z prísne folkloristického hľadiska, zápismi folklórnych textov. Slúžia anonymnému autorovi, pravdepodobne regionálnemu vzdelancovi, ako kontrapunkt k známej Kmeťovej bádateľskej činnosti, s cieľom poukázať na silu jeho osobnosti a presvedčenia o správnosti konania i napriek temer všeobecnému nepochopeniu v radoch jeho spoluobyvateľov a farníkov. V záverečnom odstavci to autor článku podčiarkuje slovami:

Všetky tieto drobnosti svedčia o jeho vysokej koncepcii životnej, ktorej ľud jeho nerozumel, opráďajúc sta pavúk jeho nymbus takými a týmto podobnými bájkami (anonym, 1925, 2).

V roku 1935 J. Irmmler v rámci tzv. Wollmanovskej zberateľskej akcie skúmal v obciach Počúvadlo, Beluj, Preňčov, Dekýš, Vysoká, Teplá a Žakýl. Vo svojej správe z výskumu sa nezmieňuje o kmeťovskom cykle, a to aj napriek tomu, že výskum ústnej slovesnosti vykonal aj v obci Preňčov, kde Kmeť dlhé roky žil a pôsobil ako katolícky kňaz. Prepísaný materiál z tohto výskumu však ukazuje, že kmeťovský motív v rozprávačskom repertoári v tom čase žil (Irmmler, J., 1935). Texty vychádzajú z tradičnej látky o spiacom vojsku v hore.³

Nuž to im je tak. Vracia, že vraj hnojica vyteká voľakde na tej strane Sitna proti Preňčovu. To vraj tí zakliati rytieri majú kone vo voľákych veľkých maštaloch a to z tých vymoká. Cvičia každých sedem rokov. Tak raz boli oberali jedľové semä na Sitenci a nechcelo sa im na noc ísť domov. Nakládli si ohňa a tam spali. A tak o poľnoci začal trubiť ako generálmars. Ostal ohromný hukot koní. To trvalo za hodinku a zas bolo ticho. Prestávka. A oni nevideli nikoho, len počuli. Kto bol z nich vojak, ten to poznal, že to bol generálmars. A druhé zase. Tam na Sitne voľakeď naši ľudia nocovali s koňmi, tam okolo Sitna po tých lúčkach. A jeden, istý Bátorý, čo ho volajú Janko Krivý, nocoval tiež s nima. A o poľnoci prišiel jeden z tých vojakov k nemu na koni. Sľuboval mu všetko možné, čo si len žiada, žeby išiel s ním, že sa mu celkom nič nestane. A že keď bude kričať, že či „už“, aby povedal „už“. Tak že to vojsko všetko vyplaví von a viacej tam nebude zakliate. A on sa nedal na to, bál sa, nebol skúsený a zakrútil sa radšej

do šuby. Ja by ver zavolal. Ale dneska už darmo, lebo to „už“ bolo povedané, keď bola republika oslobodená, ako to rečnili pán župan Slávik v Prenčove o Kmeťovi. Pamätám sa dobre, bol som tam (Wollman, I., 351). Rozprávanie by sme z genologického hľadiska mohli klasifikovať ako rozprávanie zo života, ktoré však kontaminuje prvky poverového rozprávania a miestnej povesti. Metaforicko-legendizujúcu interpretáciu postavy Andreja Kmeťa z reči župana Slávika rozprávač zmenil na poverovo-legendizujúcu.

Variáciou látky o spiacom vojsku v hore je i ďalšie podanie toho istého rozprávača: *Ja som počul, že nebohý pán Kmeť kupoval od dolniakov ovos pre tie kone, čo majú rytieri zakliate. Keď išli na Sitno, hradská bola krásna ani dlaň. A keď išli naspak, nanič, samé kamene, hrbolce. Ale ktorí sa šikovne obrátili, ešte mali krásnu cestu. A jeden z nich bol veľmi zvedavý, obzeral sa dlho, nuž zmeškal. Cesta sa mu stratila a táral sa po kadejakých trňoch a kameňoch. Tak musel voz porozoberať a nosil ho dolu po jednom kúsku. A za ten ovos im tam na Sitne dali len ceduľu, pismo, koľko toho bolo. A preňčovaský pán farár im to vyplatil* (Wollman I., 355). V tomto rozprávaní sa meno preňčovského farára neuvádza a ako osamotený text, vytrhnutý z kontextu rozprávačskej situácie, je tak „nezrozumiteľný“. V spomenutej výskumnej správe zberateľa R. Irmlera je jasné, že toto podanie rozprávač rozprával v rámci jednej rozprávačskej situácie a je tak vlastne súčasťou kmeťovského cyklu.

Gros ústneho cyklu o A. Kmeťovi však predstavujú prepisy nahrávok z terénnych výskumov, ktoré vykonala V. Gašparíková pri príprave kapitoly o ľudovom rozprávaní do monografie Hont. Tieto záznamy sú z prelomu 60-tych a 70-tych rokov 20. storočia. V. Gašparíková zapísala rozprávanie o Kmeťovi u M. Burča (nar. roku 1887), ktorý v Prenčove slúžil. Výskumníčka položila otázku: „Od koľko ste počuli tie rozprávky o Sitne, o sitnianskych rytieroch, o Kmeťovi?“ a rozprávač odpovedal:

Ja som Kmeťa dobre poznal, slúžil som tam na Prenčove a potom on chodieval po týchto horách zeliny zbierať. Zeliny zbieravau, viete? Do apatiekov a do múzeumu, ten pán farár. Pravda. Chodievau v noci, zme pásali po tých horách, kone aj hláčke. Nocúvali zme tam a tak hockody prišiel tam v noci. Tie zeliny zbierau cez pounoc. Raz ho chceli aj odstreliť tu na kopci hore. V noci bou zohnutý a tam boli takí pytlíaci, poľovníci a ho videli tam, sa nazdali, že to je dáka zver, tam. Ale ftom sa on napraviu hore a videli, že je to človek. No a potom do Sitna vozievali tam krm pre kone, tam je vojsko zakliato. A tam to vozievali volakody ovos pre tie kone. Keď išli ta, od Antola, tak ich tam čakával jedon pán, aby išli po rovnej ceste do toho Sitna. Tam ovos zložili, poskladali a už naspak keď išli, bola pekná cesta na kus a už potom ňje. A už povedali tí, aby sa neobzerali nazadok tí, aby išli. A už keď prešli na kus, potom už sa im cesta stratila a bola už cesta zlá, trnistá.

A Kmeť aj jedného mamúta bou najšou. Tuto voľaďe pri Ostrihome alebo ďalej, Dau ho vikopať a do múzeumu ho dau. A na troch vozách senných vozili tje kosti, z toho Prenčova. Ten mau hádam aj metrové rebrá dlhje. Na dvoch

alebo troch vozach senných to vozili. Aj ja som tam bou a potom aj ľudia, čo chodili k nemu, tak to hovorili. Aj tí, čo to vozili.

A o tých rytieroch a ovse, čo im furmani vozili, to som počul od Prenčovanou. Lebo oni to aj videli. Lebo tam na Sitne dostávali len také kartičky za to zrno a poslali ich na Krnišov, lebo tam bývali ten pán farár fiedy. No a tak aj tajšli jedno dva, tam ich vyplatil. A jeden nejšou, ten si držau tú kartičku u seba a tajšou do banky aj s tou kartičkou a išiou aj do sklepu, ale tomu nigde nedali peniaze na to. A keď sa nachodiu, a nemohou na to nič dostať, tak, hybaj, na Krnišou tajšou. A tam mu potom peniaze vyplatili. A tam im povedali pán farár: „No vidite, koľko ste sa zbytočne nachodili“ a vraj: „mohli ste sem hneť prísť“⁴

Ďalší záznam je od rozprávača S. Ďuriana z Počúvadla (nar. 1895). Pravdepodobne ide o toho istého rozprávača, u ktorého zapísal rozprávanie R. Irmner v rámci Wollmanovskej zberateľskej akcie. V. Gašparíková teda vykonala návratný výskum Na otázku: „O Kmeťovi sa tiež rozprávalo?“ S. Ďurian odpovedal:

O Kmeťovi sa hovorilo to, že že ten zbieral zelinky, ale nie hockedy a jednu zelinku takú keď chcel, tak najšou na Jána o pounoci a dvanástej hodine museu hu mať, lebo tá sa vedela ohlásiť. To bola liečivá zelina, čo ňou liečiu ľudí.⁵

Rozprávania zaznamenala V. Gašparíková u príslušníkov najstaršej generácie. Z pasportizačných údajov výskumníčky nevieme konštatovať, či boli súčasťou latentného rozprávačského repertoáru. Informátori rozprávali na priamu výzvu výskumníčky. Z toho vyplýva, že v latentnom repertoári a v kolektívnom historickom povedomí fungovali a zároveň boli regionálne príznakové. Uvedené výskumné materiály neprinášajú poznatky o tom, či sa rozprávania širili aj do nasledujúcich generácií. To, samozrejme, neznamená, že v pasívnom, no možno i v aktívnom repertoári mladších generácii neboli.

V obci Dačov Lom nahrala V. Gašparíková v roku 1971 v kmeťovskom cykle ojedinelý motív o miestnom názve Náklo.⁶ Zaznamenaný text je rozprávaním zo života a informátorka v ňom podáva svoju spomienku na osobné stretnutie s A. Kmeťom:

Raz pán farár, keď tu boli, sa spitovali, že či jesto v Lomianskom chotári Náklo. A viete, tam bolo plno nás a nikto nevedeu ani slovo povedať. Ale ja, čo som ešte mlačia aja som na hornom Dačov Lome a vi ste na dolnom a vi to nevjete. No reku – Náklo – to je tu hore, to je Náklo. Voľakedi že tu boli vodi veľkie. A te že na takých kolách mali nastavanje tje kašijele, viete, páni. Že nad tou vodou, to sa volá Náklo. Nuž pán farár povedali: „Praudu máte, tak je.“ Pán farár nám to potom visvetlili, že Náklo, Náklo, ale mi zme nevedeli, že čo to znamená. Ale že to tedi, že tam boli tie domi nastavanje.⁷

Kmeťovský motív nachádzame v nasledujúcom spomienkovom rozprávaní, kde však dominuje látka o spiacom vojsku v hore, aktualizovaná a sémanticky umocnená sprostredkovanou vojnovou osobnou skúsenosťou. Rozprávanie zaznamenala tak isto V. Gašparíková u M. Almášiho (nar. roku 1913) tiež v podsitnianskom kraji – v Sebechleboch.

Od nás chodievali voľakedy s ovsom tahor do Sitna. A tam boli voľáki vojaci. Aj s koňmi a zo všetkým. A tam im vozili Sebechlebčani ovos. To nebolo tak dávno. Počkajte len, pred niekoľkými rokmi. Pred šesťdesiatimi. A za ten ovos ich vyplácal preňčovský farár Kmeť. Raz sa stalo, že pred frontom hnali Nemci chlapov tato na Štiavnicu hore. A jeden od nás, Michal Šóre sa pisal, ten bol dva roky starší odo mňa, al už zomrel, ako prišli tam od Prenčova, tak sa pozrel na to Sitno a zvolal: „Rytieri, von sa a bite táto ěvargu!“ A potom nám rozprával: „Ten jeden Nemec takú mi, vraj, búšil s tou kolbou, že hned som bol horeznak. Zato, že som to zavolať. A to rozumel ten Nemec.“⁸

V polovici 70-tych rokov vykonali študenti Katedry etnografie a folkloristiky FF UK výskumy aktuálneho stavu folklóru v obciach okolo Banskej Štiavnice. V tomto mikroregióne robila v 70-tych a 80-tych rokoch opakované dlhodobejšie terénne výskumy J. Darulová. V materiáloch z uvedených výskumov je niekoľko textov kmeťovského cyklu, z kvantitatívneho hľadiska však predstavujú zlomok z celkového počtu textov všetkým tém a všetkých žánrov aktuálneho rozprávačského repertoáru. Rozprávania najstaršej generácie sa pravdepodobne napájajú, tak ako mnohé predchádzajúce, na regionálnu rozprávačskú tradíciu. Kmeť v nich „účinkuje“ v látke o spiacom vojsku v hore, ktorá je kontaminovaná látkou o ukrytých pokladoch, ktoré sa tým, čo vstúpia do podzemných priestorov, zdajú ako smeti či konský trus a svoju pravú podobu vyjavia až po opustení podzemia. Z textu, ktorý v prepise tvorí jednu celú stranu, je Kmeť spomenutý hneď v úvode a ostatný text je už vlastne rozvinutým viacmotívickým poverovým rozprávaním. Kmeť vlastne v tomto texte plní úlohu dôveryhodného svedka, čo je jedna zo stabilných zložiek poverových povestí (Sirovátka, O., 1971).

Bov jedon pán farár a to bov ten Kmeť. Tak ten to aj videv. Videv aj šetko. Aj furmanov šikovav zo Sebechljep...⁹

V prípade ďalšieho rozprávania, zaznamenaného u informátorky, ktorá mala v čase výskumu päťdesiat rokov, možno uvažovať aj o poznaní látky prostredníctvom čítania či školskej výučby. Miestne a historické povesti z okolia Banskej Štiavnice totiž literárne spracoval Jozef Horák a niektorí rozprávači sa priamo odvolávali na jeho knižky, ako na zdroj, z ktorého si oni budovali svoju znalosť miestnych povestí (Hlôšková, H., 2000, 127).

To sa rozprávalo – a je to skutočnosť. No že ten Andrej Kmeť. On bol takí zelinkár a takí vedomec bol aj – on ... že je to skutočná pravda, no potom tí hutci tam strávili, neviem, koľko nocí tam strávili tí sebechlepski hutci. Rok a oni hádali, že len jednu noc. No a je to teda skutočne pravda, vraj.¹⁰

J. Darulová sa od 70-tych rokov dlhodobo venovala výskumu ľudovej prózy v Banskej Štiavnicí a v jej okolí. V prepísanom textovom materiáli sa však nachádza len jeden záznam o A. Kmeťovi. Nejde o záznam ústneho prejavu vo folkloristickom chápaní, je to zmienka v rámci dlhšieho rozprávania o významných osobnostiach, ktoré pôsobili v Banskej Štiavnicí a v jej okolí. Je to akási séria informácií konkrétneho informátora s vyšším vzdelaním, čo sa jasne odr-

kadľuje v texte. Tu sa v rozprávaní dostal Kmeť do radu s takými osobnosťami, ako boli členovia rodu Coburg, Hellovci či S. Mikovínyi:

S Kmeťom je to tag isto, to bol farár, pvosobil na Prenčove, chodil tješ pot Sitno, lebo je to blíske. Venoval sa vikopávkam. Hoci v meste socha tam prei Kamervofom ... Len v odbornom povedomí je, v ľudovom asi nje. Veť, konečne, musime si aj priznať, že ti baníci, štruktúra baníkov je dneska úplne iná, to sa už nedá porovnať. Voľakedi to boli takí običajní, neštudovaní ľudja, takí roboínici, ktorí mali prípadne tje základné školi alebo ich ani nemali. Stalo sa, povecme, tich pet tried ľudovich, že mali, že písat a čitat vedeli, ale inšje nje. "

Amatérsky zberateľ ľudovej slovesnosti P. Javor prispel do obnoveného zborníka Muzeálnej slovenskej spoločnosti v roku 1995 krátkym článkom pod názvom *Takí boľi náš pán farár Andrej Kmeť* (Javor, P., 1995). Sám prispievateľ uvádza rozprávania dvoch Prenčovaniok – pamätníčok na pôsobenie A. Kmeťa v obci. Obe sa narodili na prelome 19. a 20. storočia, pričom druhá z nich, narodená v roku 1905, pravdepodobne sprostredkúva vypočuté spomienky, pretože A. Kmeť odišiel z Prenčova do Martina v roku 1906, kde potom 16. februára 1908 zomrel.

Z článku nevieme usúdiť, či spomienky kolujú aj v ďalších generáciách Prenčovánov, a ani to, kedy ich zberateľ zaznamenal. Posilňujú však tie sémantické línie kmeťovskej tradície, ako je

– jeho zberateľská a bádateľská zánietenosť:

Nebohať toľinka Marka Kukurojo vyprávala, že ces deň sa furt keďe taďe štúlau po chotári, alebo po Sitňe. V takom prípade že si cirkeňici kceľi voľáku vec vibaviťi na fare, najlepšie to bolo hñetka ráno po omši, keďi sa dau doma zachitiťi ... Ráno akonáhľe skončiu omšu, hñet vizliekou reverendu, preobľiekou sa, na pľecia prehodíu ruksak a v ruke si niesou maľi čakánčok, alebo krčouňičku a hibaj v nohe. Nezostau po ňom aňi vetor. Zmizou ako gáfor. Čo vikopau, to boľi jeho najdrakšie pokladi ... Jemu bolo eno, či je deň, alebo noc, či pršalo, alebo nie, vuon sa furt štúlau kaďe taďe. Chodiu si vřaj za svojimi vecami. Ten človek ňemohou obsedieťi na enom mieste. Najračeť chodievau po Sitňe. Poznau tam kaďdi choňík, takže aňi v noci ňezľúdiu ...

– ochota pomôcť ľuďom svojimi znalosťami liečivých bylín:

Veľa ráz ho viďeľi ako po chotári zbiera bilinke. Tajšou aj do druhich chotárov. Tietoka nosievau za plnie batohe. Sušiu ich v chižiach na fare, alebo pod cieňou. Tode ak človek vojšou do fari, hñet pobadau voňu sušiacich sa biľiniek. Ľuďom dos často spomohou pri chorobách.

– začlenenie postavy Andreja Kmeťa do látky o sitnianskych zakliatych rytieroch:

Povrávalo sa, že poznau cestu a choňike ako sa dostáťi k driemajúcim sitňianskim riťierom. Mau vřaj s ňima dobrou spojeňa a sa s ňima veďeu dobre porozumieťi. Bou vřaj s ňima veľmej zadobre, aj oňi s ňím. Donášau im soprávi ako je vonku a čo sa deje so Slovákmi.

V tejto časti rozprávania sa objavuje nový prvok – Kmeť, ako vzdelanecká autorita, je prostredníkom medzi „národom“ (Slováci) a rytiermi, ktorí v tradičnej látke čakajú na pokyn, aby v čase núdze zasiahli.

– spomienky pamätníčok však obsahujú i motívy o spojení Kmeťa s nadprirodzenými silami. Zaujímavé je, že rozprávanie podáva akoby vyvážený obraz:

a) Kmeťovo spojenie so zlými silami (strigy):

O našom farárkovi boľi rozňeseňie aj takie chiri, kerie mu nepřidávali na cfi. Viete, ľuďia šeličo povravja, aj takuo čo bi ňikda ňemohla biťi prauda. Choďiu vraj na križne cesti a tam sa strelávau zo šeckíma strigami z celího širokiho okolia. Na tichtoka schwodzach sa dopočuv, ako si strige robili pláni čo komu zle, alebo dobre majú spraviťi. A ešte šeličo inšuo. Totoka vuon šecker počuv, ale vizradíťi ňikomu ňemohou. Inak bi ho strige veľmej boľi dobiťi.

b) so silami, ktoré mu pomáhali v dobrom (víly):

Aj to sa pošuškávalo, že sa poznau s vilami, kerie sa zdržiavalí na Sitíenci. Aj tietoka mu pomáhali, ako sa ľen dalo. Za jeho statočnú prácu, čo robiv pre Slovákov a jeho odvahu, obdариťi ho mocou, kerá ho chráňila pred šeckím zlom. Aňi d'ivá zver mu ňeubľížila, kod ho v noci sretla.

Záver

Osobnosť Andreja Kmeťa a jeho aktivity vo viacerých oblastiach kultúrnych dejín Slovenska sa uchovali v kolektívnej historickej pamäti súčasníkov i nasledujúcich generácií. Jeho obraz sa stal predmetom cyklizácie a vyvíjal sa vo dvoch základných líniiach. Obe línie pracujú na princípe mýtizácie osobnosti Andreja Kmeťa, pričom: „Každý mýtický obsah kanalizuje a upevňuje uhol pohľadu, keďže vyzdvihne len časť obrazne opísaného celku, mnohé však zanedbá.“ (Schwarcz, V., 1994, 174).

Prvú predstavujú intencionálne sformulované spomienkové texty rôznych žánrov. Vykrešľujú v zásade pozitívny obraz Andreja Kmeťa v duchu dobových predstáv o vzdelancovi – národovcovi. Výber faktov a udalostí či príhod z jeho života je ilustráciou vlastností a činov, ktoré mali naplniť túto dobovú predstavu: pracovitosť, skromnosť, obetavosť vyššiemu celku, vytrvalosť, národné uvedomenie. Autori týchto príležitostných a nezriedka programových textov však často pracovali aj s látkami a motívmi z ústnej tradície, pričom napríklad motív hľadania pokladov či látky o spiacom vojsku v hore nadobúdali v ich interpretácii a kontexte metaforicko – legendizujúcu sémantiku. Nezriedka títo autori polemizovali či vyvracali ľudový obraz Kmeťa.

Možno teda konštatovať, že ústna tradícia o Andrejovi Kmeťovi má regionálny rámec. Tradícia nadviazala na staršie vrstvy poverových rozprávání a miestnych povestí. Prepojila tak faktické poznatky o Kmeťovi ako o bádateľovi v oblasti kultúrnych dejín – histórie a archeológie s miestnymi rozprávačskými látkami. Tento fakt spôsobil, že vznikol svojský typ kontaminácie folklórnych látok. Životnosť kmeťovskej tradície smerom do súčasnosti klesá. Popri sebe paralelne

existovali dve roviny spomienkovej tradície na osobnosť a aktivitu A. Kmeťa – spomienky príslušníkov jeho sociálnej vrstvy – spolužiakov, kolegov, priateľov a príbuzných a potom ústna tradícia jeho farníkov či spoluobčanov. Prvá línia vytvárala v zásade pozitívny obraz kultúrneho hrdinu, upevňovaná i materiál- nymi komemoráciami. Mýtizácia A. Kmeťa podčiarkuje tie črty jeho povahy a jeho aktivít, ktoré obyčajný človek nechápal, vymykali sa z rámca jeho hierar- chie hodnôt, pričom každý mýtický obsah kanalizuje a upevňuje uhol pohľadu, keďže vyzdvihne len časť obrazne opísaného celku, mnohé však obíde. Sémantika druhej línie vytvára obraz podivínskeho, zvláštneho človeka, nezriedka s nadpriro- dzenými schopnosťami či aspoň v spojení s nadprirodzenými silami. Novšie zá- znamy ústnej tradície vykazujú tendenciu „otupovať ostrie“ protirečivosti obrazu A. Kmeťa.

Štúdia bola vypracovaná v rámci grantovej úlohy VEGA „Pramene a dejiny vývinu ústnej slovesnosti na Slovensku“ č. 2/7187/22

POZNÁMKY

- ¹ A. Kmeť sa z rastlín zaujímal predovšetkým o šípové ruže a huby; 25 rastlín nesie jeho meno (Tympania Kmetiana D. Sacc., Rosa Kmetiana, Mentha Kmetiana, Tilia Kmetiana a i.).
- ² Keď som šiel nazpäť a príležitosť moja ma na Sobe čakala, už ma poznali všetci židovskí kellneri a každý ponúkal na predaj nejakú starožitnosť, jeden práve peniaz so svätou Trojicou. Azda zavoňali vo mne budúcu moju náklonnosť k starožitnostiam. No to je isté, že Židia fab- rikujú „starožitnosti“ a šudia publikum. Ved' vtedy stalo sa, keď som sa vracal z Kaloče, že v Pešti bol som prítomný, ako tam dvaja liptovskí Židia liali „starožitné“ peniaze s nápisom Attila rex a celkom verejne a nehanebne fabrikovali Lehelov roh, ako som to pred niekoľkými rokmi v Národných novinách (1891, č. 11) k veľkému pohoršeniu Slovenským novinám (maďa- rónsko-vládnym) peštianskym bol verne opísal. Dľa toho starožitnosti opisovať najpovolanejší boli by Židia, lebo tí a len tí vedeli by celkom správne udať, ktoré v ktorom muzeume sú pravé, ktoré falošné. Tomuto bohorúhavému vývrhu sveta zaiste niet nič svätého na zemi (autobio- grafia Andreja Kmeťa, publikovaná v: K. A. MEDVECKÝ: Andrej Kmeť, jeho život a diela, II. doplnené vydanie. Bojnice, 1924, s. 11-39).
- ³ D 1960.2 podľa S. THOMPSON: Motif Index of Folk Literature I – 5. Bloomington 1955 – 1958.
- ⁴ Textový archív NÚ SAV, i. č. 1193, výskum z roku 1969.
- ⁵ Textový archív NÚ SAV, i. č. 1193, výskum z roku 1969.
- ⁶ A. Kmeť bol známy tiež svojím „etymologizovaním“. Etymologický výklad považoval za ve- decky vhodnú cestu na dosiahnutie objektívnej interpretácie histórie spoločnosti. Svoj názor zdôvodňoval kauzalitou pomenovacích aktov.
- ⁷ A. Ratkovská, nar. roku 1899, Dačov Lom. Zápis V. Gašparíkovej z roku 1971. Textový archív Národopisného ústavu SAV, i. č. 1191, s. 98.
- ⁸ In: PRANDA, A. (ZOST.): Spôsob života družstevnej dediny. Sebechleby. Bratislava, 1986, s. 180.
- ⁹ P. Gajanová, nar. roku 1904, Ilija. Zápis Ž. Schwarzovej z roku 1976. Vedecký archív Slovenskej národopisnej spoločnosti, i. č. 638, s. 32.
- ¹⁰ M. Mešťanová, nar. roku 1926, Antol. Zápis Ž. Schwarzovej z roku 1976. Vedecký archív Slo- venskej národopisnej spoločnosti, i. č. 638, s. 69.
- ¹¹ Zápis J. Darulovej. Textový archív Slovenskej národopisnej spoločnosti, i. č. 1090, s. 149.

LITERATÚRA

- ANONYM (1925): Čo si rozprávajú v Počúvadle o Kmeťovi. Hlasy zpod Sitna, 4, č. 35, s. 2.
- GAŠPARÍKOVÁ, V.: Zbojník Michal Vdovčík v histórii a folklóre gemerského ľudu. Bratislava, 1964.
- HINCOVÁ, K.: Andrej Kmeť (1841 – 1908) – život a dielo. Prešov, 1999. Rkp. kand. diz. práce 2000, 224 s.
- Miesto Andreja Kmeťa v národnom hnutí a jeho vedecké a národno-kultúrne aktivity. Rkp. rigoróznej práce. Bratislava, 1999, 95 s.
- HLÔŠKOVÁ, H.: Funkcia povesti v diele Andreja Kmeťa. In: Jasenák, L. (ed.): Zborník Slovenskej muzeálnej spoločnosti. Martin, 1993, s. 76-101.
- HLÔŠKOVÁ, H.: Povest'ová tvorba Jozefa Horáka v kontexte literárneho folklorizmu. In: Profantová, Z. (Ed.): Folklór a folkloristika na prahu milénia. Bratislava, 2000, s. 123-132.
- HOLÝ, L.: Svoboda, národ a jednotlivec v českej kultúre. Český lid, 78, 1991, č. 2.
- IRMLER, J.: Zpráva o zbieraní ľudovej tradície v banskoštiavnickom kraji. Wollmanovský archív – Vedecký archív Ústavu etnológie SAV, 1935, i. č. 1927/34, s. 1-5.
- IZÁK-ZÁBOJ, J.: Rozpomienka na priateľa. In: Medvecký, K. A. (ed.): Andrej Kmeť – život a diela. Bojnice, 1924, s. 148-151.
- JANŠÁK, Š.: a) Andrej Kmeť. Martin, 1941.
- Andrej Kmeť. Prednáška Štefana Janšáka na valnom zhromaždení MSS dňa 20. apríla 1941. Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti., XXXII., č. 4, s. 27-40.
- JASENÁK, L. (ED.): Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Martin, 1993.
- JAVOR, P.: Takí boli náš pán farár Andrej Kmeť. In: Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 2/43, 1995, s. 17-18.
- KABINA, F.: Rozpomienky na môjho bratranca. In: Medvecký, K. A.: Andrej Kmeť – život a diela. Bojnice, 1924.
- KANOVSKÝ, M.: Kognitívne vysvetlenie distribúcie niektorých náboženských predstáv na Záhorí. Rkp. štúdie, 2001, 19 s.
- KILIÁNOVÁ, G.: Rozprávanie zo života ako žáner ľudovej prózy. In: Slovenský národopis, 40, 1992, s. 267-280.
- KOMOROVSKÝ, J.: Kráľ Matej Korvín v ľudovej prozaickej slovesnosti. Bratislava, 1957.
- KRINIČNAJA, N. A.: Presonaži predanij: stanovlenie i evolucija obraza. Leningrad, 1988.
- KUKA, P.: Andrej Kmeť. Banská Bystrica, 1963.
- LÁGLER, P.: Hero – and Victim – formula in Stories, in Mind and in Behaviour. In: PETZOLDT, L. (ed.): Folk Narrative and World View. Peter Lang Verlag, Frankfurt a. Mein, 1996, s. 443-449.
- LEPIŠOVÁ, A.: Andrej Kmeť – personálna bibliografia. Martin, 1981.
- LIPTÁK, L.: Taty v slovenskom povedomí. In: Slovenský národopis, 49, 2001, s. 145-163.
- ŁUKOWSKA, M.: Badania nad opowieścią wspomieniową. In: Łódzkie Studia Etnograficzne, 1994, Tom XXX., s. 53-62.
- MACHO, P.: Štefánik ako symbol a mýtus v historickom vývoji. In: Slovenský národopis, 49, č. 3, s. 301-311.
- MEDVECKÝ, K. A.: Andrej Kmeť. Martin, 1913.
- Andrej Kmeť – život a dielo. I. – II. Bojnice, 1924.
- Význam a miesto Andreja Kmeťa v kultúrnych dejinách Slovákov. In: Slovenské pohľady, 41, s. 565-569.
- MELICHERČÍK, A.: Jánošíkovská tradícia na Slovensku. Bratislava, 1952.
- Juraj Jánošík – hrdina protifeudálneho odboja slovenského ľudu. Martin, 1952.
- MICHÁLEK, J.: Postava J. M. Hurbana v ľudovom rozprávání. In: Etnografia – Zborník SNM, LXXII., 1969, s. 227-239.
- Spomienkové rozprávanie s historickou tematikou. Bratislava, 1971.
- OSVALD, F. R.: Čo si ľud rozpráva o Andrejovi Kmeťovi. In: Medvecký, K. A.: Andrej Kmeť – život a diela. Bojnice, 1913.

- PRÍHODA, P.: Zo života na ostrihomskom semeništi. In: K. A. Medvecký (zost.): Andrej Kmet' – jeho život a diela. Bojnice, 1924.
- RAFAEL, V.: Dobré spomienky na môjho strýca. In: Medvecký, K. A.: Andrej Kmet' – život a diela. Bojnice, 1924, s. 144-147.
- SCHWARCZ, V.: Politické reprezentácie a národná otázka. In: Slovenský národopis, 42, č. 2, 1994, s. 164-184.
- SIROVÁTKA, O.: Dějiny a lidové podání. In: Slovenský národopis, 19, 1971, s. 531-546.
- STAROHORSKÝ: Prví Liptáci a Rohačka ako praobydlenisko. In: Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. 14, 1909, s. 41-53.
- ŠOLTÉSOVÁ, E.: Rozpomienka na Andreja Kmet'a. In: Slovenské pohľady, 43, 1927, s. 520-521.
- VANOVIČOVÁ, Z.: Ku vzťahu folklóru a literatúry. In: Slovenský národopis, 24, s. 99-113.
- Obráz hrdinu v slovenskom prozaickom folklóre. In: Ratica, D. (ed.): Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry. Bratislava, 1991, s. 136-145.
- Prvky biosu v súčasnom slovenskom folklóre. In: Národopisné informácie, č. 1, 1993, s. 46-57.
- Národný hrdina – folklórny hrdina (Milan Rastislav Štefánik). In: Etnologické Rozpravy, č. 1, 1996, s. 103-109.
- Milan Rastislav Štefánik v ústnej tradícii na Slovensku. In: Slovenský národopis, 49, 2001, č. 3, s. 312-323.
- VRANÝ, V.: Rozpomienky na Andreja Kmet'a ako botanika. In: Medvecký, K. A.: Andrej Kmet', jeho život a diela. Bojnice, 1924.
- WOLLMAN, I.: Slovenské ľudové rozprávky I. Filová, B., Gašparíková, V. (zost.). Bratislava, 1993.
- ZÁLOŽNÍK, K.: Andrej Kmet' v očiach ľudu. In: Hlasy zpod Sitna, 3, 1924, č. 46, s. 1-3.
- ZORVAN, J.: Rozpomienky na Andreja Kmet'a. In: Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti, r. XXXII., 1941, s. 65-70.

ANDREJ KMEŤ IN REMEMBRANCE – TOWARD THE CREATION OF A CULTURAL HERO IMAGE

R e s u m é

The year 2001 remained us of the 160th anniversary of the Andrej Kmet's birth (1841 – 1908). Though Catholic priest, he has entered the Slovak culture and science history especially as a botanist, archaeologist, mineralogist, ethnographer, organiser of academic events, and a co-founder of scientific institutions – he was a leader of the establishment of the Slovak National Museum. The profession of a parish priest naturally enabled Kmet's first-hand contacts with his fellow-citizens. In fact, through his long-time work in the regions of Hont and Tekov he was carrying out the long-term stationary fieldwork. During the years lasting extensive co-existence with villagers, he spread out the net of enthusiastic activists. With their assistance he influenced a broader community also as a cultural worker, nationalist and educational activist.

Fables recorded in the Kmet's works allow us to state that Andrej Kmet understood a fable as a folkloric phenomenon, nevertheless it served him as the material for his historic and archaeological investigations. The fable recording was not his aim but the mean – he did not approach fables from the position of the folklore studies, but as a historian, archaeologist and etymologist.

Except an „official“ version transmitted by historiography and fiction, there is also the image of Andrej Kmet conserved in an unofficial collective memory. In the Slovak collective memory is the unofficial layer of Andrej Kmet's image represented by various generic forms, from brief remarks to long memorates. Several texts have already been published. However, many of them have circulated in an oral tradition, and have been preserved in archives as transcriptions of the material recorded during folkloristic fieldwork. There is a specific group of texts creating the image of the Andrej Kmet's personality, belonging to occasional genres, intended for special situation. Their themes and textual forms originate from this function.

The perception of Andrej Kmet' s identification with Slovak nation has also features of a legend – e. g. Š. Janšák applies the metaphor of the Apostle Paul's life here. Using the Robinsonian motive, Janšák makes Andrej Kmet' s determination and his ability to overcome difficult material circumstances heroic. There is the myth-creating element represented in the mosaic of Andrej Kmet' s memorial biography by the description of his only visit to the High Tatras. There he climbed the peak of Kriváň, what had been apprehended as the symbol of the „Slovakness“ since the half of the 19th Century.

The records of the oral tradition form a special group of the texts related to the Andrej Kmet' s personality. These narratives have various generic forms as memorates, rumours, or legends. However, many of them do not belong to any genre, or are situated on the border between various ones. In a collective folk consciousness the activities of Andrej Kmet' and his fieldwork follows traditional belief legends about the found treasure and connection with evil powers. An incorporating of his person into these motives has also actualised theme of an army sleeping in the mountain. There are two ways how to interpret searching for the treasure. First one is the metaphorical–legendising one, which understands Andrej Kmet' s investigative activities as looking for treasures of the further national history. This perception is underlying the texts of his collaborators and followers, and intends to support the Kmet' s image of a cultural hero. The second line is already mentioned legend-creating folk interpretation of his work, forming the Andrej Kmet' s image in the spirit of the experiences of its creators. Another shift in the second group of interpretation happens, when manipulated by the creators of the „official“ hero's image. These interpreters are cutting, re-evaluating and commenting „folk“ texts.

However, the main part of the cycle of narratives related to Andrej Kmet' is represented by the transcriptions of the material recorded by Viera Gašparíková. These records come from the turn of the 1960's and 1970's, when she carried out fieldwork to write up the chapters on folk narratives for the ethnographic monograph of the region of Hont.

In one of the texts Andrej Kmet' plays a role of a reliable witness, what usually belongs to the stable sequences of belief legends. Another narrative, told by the 50 years old informant, suggests that informants' knowledge of the subject could originate also in the readings or school education. This assumption is supported by the fact that some of the narrators directly mention books written by Jozef Horák as a source of their knowledge of local fables. Jozef Horák has adapted local historic fables from the area surrounding the city of Banská Štiavnica.

Therefore the oral tradition related to Andrej Kmet' has likely the regional framework. The tradition has followed more archaic layers of belief legends and local historical legends. Thus it has interconnected local motifs of narratives with factual information on Kmet' as an investigator in the domain of the culture history, particularly in history and archaeology. This situation has caused the specific contamination of folk material.

With the flow of time the vitality of Kmet'ian tradition has decreased. There are two levels of the memorates in the tradition related to the personality and activities of Andrej Kmet'. Particularly they include the remembrances of the representatives of his social class – schoolmates, colleagues, friends and relatives on the one hand, and the oral tradition of his parishioners and fellow-citizens on the other hand. The first line has created mostly positive image of the cultural hero, and has been also strengthened by the material commemorations. The mythisation of Andrej Kmet' underlies the features and activities, which have not been perceived by ordinary people, since these have not met their hierarchy of values. Thus putting an emphasis only on a part of the described whole, and omitting other ones, every mythical content creates and supports a special channel for particular points of view. Consequently, the semantics of the second line forms the image of queer, odd person, with possible supernatural power, or at least with a connection with such powers. More recent records of the oral tradition prove the tendency to „lose the edge“ of the ambiguity of the Andrej Kmet' s image.